

והלוא אין בו (בה) ממש¹

שמות רבה מגו "ויחל משה"

רבי נחמיה אומר: בשעה שעשו ישראל אותו מעשה, עמד לו משה מפייס את הא-להים. אמר: ריבון העולם, עשו לך סיוע ואתה כועס עליהם?! העגל הזה שעשו יהיה מסייעך. אתה מזריח את החמה והוא הלבנה. אתה הכוכבים והוא המזלות, אתה מוריד את הטל והוא משיב רוחות, אתה מוריד גשמים והוא מגדל צמחים. אמר לו הקב"ה: משה, אף אתה טועה כמותם? והלוא אין בו ממש! אמר לו: אם כן למה אתה כועס על בניך? הוי: "למה ה' יחרה אפך בעמך".²

שמות רבה ל כא "ואלה המשפטים"

... ביטלו ישראל "לא יהיה לך אלהים אחרים על פני" – ומחל להם, שאין בעבודה זרה ממש אלא קנאה, שנאמר: "יקניאוהו בזרים" ... וכשחטאו ישראל בשיטים בזנות, נפלו מהם כ"ד אלף ... ישראל מה נהנו מעבודת כוכבים, שלא רואה ולא שומעת ולא מדברת! שנאמר: "כמוהם יהיו עושיהם" (תהלים קטו ח). אבל הזנות שהוא דבר של ממש לקו עליו, ונמחל להם על עבודת כוכבים ...³

ויקרא רבה ז א פרשת צו

אמר ר' אסי: מלמד שהיה [אהרון] נוטל את הקורנס ופוחסו [את העגל] לפניו ואומר להם: ראו שאין בו ממש. הוא שמשה אמר לאהרן: "מה עשה לך העם הזה". אמר לו [משה לאהרון]: מוטב היה להן שידונו שוגגין ואל ידונו מזידים.⁴

מכילתא דרבי ישמעאל, פרשה ו, יתרו, "כי אנכי ה' ... אל קנא"

שאל פילוסופוס אחד את רבן גמליאל: ... וכי יש כוח בע"ז להתקנאות בה? גיבור מתקנא בגיבור. חכם מתקנא בחכם. עשיר מתקנא בעשיר. אלא יש כוח בעבודה זרה להתקנאות בה!⁵ אמר לו: אילו אדם קורא לכלבו בשם אביו וכשהוא נודר, נודר בחיי כלב זה. במי האב מתקנא? בבן או בכלב?⁶

¹ בו – בעגל. בה – בעבודה זרה (ע"ז).

² מכל טענות הסנגוריה של משה על עם ישראל בעקבות חטא העגל: טענת חילול השם, ששתי הדברות הראשונות נאמרו בלשון יחיד, שאין עונש בעשרת הדברות, שזה עתה יצאו ממ"ט שערי טומאה וכו' (ראה פרשה מג בשמות רבה במלואה, תנחומא כאן ועוד), זו ודאי המתוחכמת והמפתיעה מכולם. אמנם, ברמה החינוכית/פדגוגית הקב"ה עונה מיד למשה (הכל עפ"י המדרש כמובן): "יודע אני שאין בו ממש, אלא שלא יאמרו (ילמדו) לעשות עבודה זרה" (המשך המדרש שם, סימן ז), אך עיקר ענייננו הוא ברמה העקרונית. משה (או הדרשן) מעורר כאן בעיה מהותית ומרכזית: מה באמת היחס ביהדות לעבודה זרה? החל מימי אברהם ששבר את הפסלים, דרך המלחמה בפאגאניות בימי בית ראשון ושני, ועד ימינו אנו: יש בעבודה זרה ממש או אין בה ממש? ומה היחס לסמלים שאינם ע"ז ממש?

³ זנות היא השחתה ובין אדם לחברו. עבודה זרה היא אידיאולוגיה ובין אדם למקום. הייתה בעבר גם עבודה זרה משחיתה אך היא בטלה: "יצר עבודת כוכבים כבר נעקר, יצר זנות הוא קיים" - שהש"ר פרשה ז (ראה גם סנהדרין סד ע"א ויומא סט ע"ב שחכמים עקרו יצר של עבודה זרה וכשביקשו לעקור גם את יצר המין ראו שאין קיום לעולם). הדברים מזכירים את דור המבול "כי מלאה הארץ חמס" - "לא נחתם דינם אלא על הגזל" ואת ההבדל בינו לדור הפלגה שלמרות שהתריסו כלפי מעלה, עונשם היה קל יותר. ראה דברינו [בין דור הפלגה לדור המבול](#) בפרשת נח. אגב, מדרש זה משמות רבה הוא בפרשת משפטים ושם גם מודגש ההבדל בין חטא שהוא עבירה על עשרת הדברות שהוא קל יותר, מול חטא של עבירה על הדינים ועל המשפטים שהוא חמור יותר. בכל מקרה, שאלתנו עדיין במקומה עומדת: נחא זנות "יש בה ממש", אבל עבודה זרה, הרי כולנו יודעים ש"עצביהם כסף וזהב מעשה ידי אדם" ואין בה ממש! אז איך באמת צריך להתייחס לע"ז? האם טענתו של משה היא רצינית, או שהיא רק לצורך בקשת כפרה (בדרך של הבאת הדבר לכדי אבסורד)?

⁴ אהרון מנסה להניא את העם, ברגע האחרון, ממעשה העגל, ומראה להם תוך כדי עשייתו ש"אין בו ממש". לכאורה משלים אהרון את משה מהמדרש הראשון. זה טוען כלפי הקב"ה ש"אין בו ממש" בדיעבד וכבקשת סליחה, וזה אומר לעם: "ראו, הלוא אין בו ממש" לכתחילה ובמטרה של מניעת המעשה. אלא שיש בכל זאת הבדל ביניהם. לפי תפיסת משה (עפ"י המדרש כמובן), במעשה זה החמיר אהרון את המצב והפך את העם משוגגים למזידים, ויחד עם זאת, גם התחיל לתת תשובה לשאלתו. אם ברגע שאדם מבין שאכן "אין בה ממש" והוא בכל זאת ממשיך לעשות את הפסל, משמע שהעבודה הזרה היא כעת אצלו פנימה, במחשבתו ובהכרתו, וזו בעצם הבעיה.

⁵ ויש ממש בעבודה זרה, אומר הפילוסוף, ולכן הקב"ה כעס בחטא העגל ולכן הוא נקרא "אל קנא".

⁶ משל הבן והכלב פירושו שכאשר הבן נודר בשם הכלב (בני אדם סוגדים לע"ז ונשבעים ומשביעים בשמה), האבא (הקב"ה) כועס על הבן שככה התדרדר ולא על הכלב. כעסו וקנאתו של הקב"ה איננה על ע"ז Per Se, אלא על האדם, שצלם א-להים שבו נפגע והושחת. לא האמת האבסולוטית טרנצנדנטלית מעניינת, אלא האמת הפסיכולוגית האנושית. ראה מקבילה לקטע זה של

אמר לו: יש למקצתה צורך. אמר לו, מה ראית? אמר לו: הרי שנפלה דליקה במדינה פלונית והוצל בית עבודה זרה שלה, לא שעמדה לעצמה. אמר לו: אמשול לך משל, למה הדבר דומה? למלך בשר ודם שיוצא למלחמה, עם מי נלחם, עם החיים או עם המתים? אמר לו: עם החיים.⁷

אמר לו: הואיל ואין למקצתה צורך, מפני מה אינו מבטלה? אמר לו: וכי לדבר אחד אתם עובדין? והרי אתם עובדין לחמה וללבנה ולכוכבים ולמזלות להרים ולגבעות לאפיקים וגיאות, ואפילו לאדם - יאבד עולמו מפני השוטים?⁸ ועל כך נדון להלן בגמרא עבודה זרה נד ע"ב.⁸

דברים רבה (ליברמן) פרשת ואתחנן "כי תוליד בנים"

א"ר שמיי גיבוטייא: אם יש בע"ז ממש, מפני מה אינה אומרת אל תכניסו אותי לאש, אל תכתשוני? אלא מכניסין אותה לאש ומכין אותה בפטיש ומתיכין אותה והיא שותקת ואין בה ממש לדבר בעולם. לפיכך אני מקנא לה, שאינה יכולה לעשות דבר ולא לבראות עולם, ואת מניח למי שברא עליונים ותחתונים ועובד למי שאין בו ממש? אם מבקש אתה לעבדן, יפנה מתוך שלי ויעשה עולם לעצמו. ואם עשית כן ועבדת אותו, אני מקנא בו ואל תעשה אותו בתוך שלי. ומה ראה להזהירן כך על ע"ז? להודיעך שאין בו ממש, והן עתידין ליכנס לארץ ולהוליד בנים והם עומדין ועובדין ע"ז!⁹

עבודה זרה דף נד עמוד ב

תנו רבנן: שאלו פילוסופין את הזקנים ברומי: אם א-להיכם אין רצונו בעבודת כוכבים, מפני מה אינו מבטלה? אמרו להם: אילו לדבר שאין העולם צורך לו היו עובדין הרי הוא מבטלה, הרי הן עובדין לחמה וללבנה ולכוכבים ולמזלות, יאבד עולם מפני השוטים? אלא עולם כמנהגו נוהג.¹⁰

המדרש במסכת עבודה זרה נה ע"א: "שאל אגריפס שר צבא את ר"ג: כתיב בתורתכם: "כי ה' אלהיך אש אכלה הוא אל קנא" - כלום מתקנא אלא חכם בחכם וגיבור בגיבור ועשיר בעשיר! אמר לו: אמשול לך משל, למה"ד? לאדם שנשא אשה על אשתו - חשובה ממנה אין מתקנאה בה, פחותה ממנה מתקנאה בה". כאן המשל רך יותר: לא בן שנשבע בשם כלב וקורא לו בשם אביו, אלא אדם שלוקח לו אישה נוספת חשובה פחות מאישתו הראשונה. אבל לטעמנו, משל הבן והכלב נותן תשובה טובה יותר. הפילוסוף (מין? נוצרי? הלניסט?) ממשיך בטענותיו ואינו מרפה. עובדה היא, הוא אומר, שראינו מקרים בהם הייתה דליקה בעיר ודווקא בית עבודה זרה ניצל. יש כוח ממשי בעבודה זרה, טוען הפילוסוף. במקומות אחרים, חז"ל התמודדו עם תופעות וטענות כאלה ברצינות. ראה מסכת עבודה זרה נה ע"א לגבי אנשים שהתרפאו ע"י שנכנסו לבית עבודה זרה: "קחזינן גברי דאזלי כי מתברי ואתו כי מצמד", וכן בסנהדרין סז ע"ב: "אמר רבי יוחנן: למה נקרא שמן כשפים - שמכחישין פמליא של מעלה". וכבר הרחבנו בנושא זה בדברינו [בין עבודה זרה לטבע](#) ובדברינו [ונתן אלך אות או מופת](#) שניהם בפרשה ראה וראינו גם את מחלוקת הראשונים: הרמב"ם שלא מוכן להכיר בשום כח של קסם, כישוף, רוח טומאה וכו', וכנגדו רשב"ם, ראב"ד ורמב"ן שמכירים בכח זה ומצטטים את גמרות אלה. אבל כאן, עונה רבן גמליאל לפילוסוף באופן שאינו מכיר בשום אפשרות לממשות של ע"ז. כל בית בעיר שנשרף בדליקה היו בו חיים, היה שם איזה חשבון של ההשגחה עם דיירי הבית ויש סיבה מדוע עלה באש. בית ע"ז אינו כלום - הוא כמו בית מת, אין אליו שום התייחסות ולכן, באופן פרדוקסלי, דווקא הוא ניצל.

⁸ הפילוסוף אינו מרפה ומעלה טיעון נוסף מדוע אין הקב"ה מבטל לחלוטין את העבודה הזרה ומעבירה מהעולם. לנושא זה נתייחס בהמשך, בגמרא עבודה זרה נד ע"ב המובאת להלן. נראה כאילו מכילתא זו מנסה לקפל בתוכה את כל הוויכוחים בין חכמי ישראל והפילוסופים. נגררנו להביאה בשלמותה, למרות שהיא אולי חורגת קצת מהנושא שאנו מבקשים להתמקד בו. כדאי גם לזכור את מקומה ושורשיה של מכילתא זו. על הפסוק בדברה השנייה של עשרת הדברות: "לא תשתחוה להם ולא תעבדם כי אני ה' אלהיך אל קנא וכו'".

⁹ תשובת ר' שמיי גיבוטייא היא מן איפכא מסתברא. ברור לכל שאין בע"ז שום ממשות שהרי היא "כחומר ביד היוצר", פאסיבית לגמרי. מגלפים אותה, כותשים אותה, שמים אותה באש "ואין קול ואין עונה" כדברי אליהו בהר הכרמל. ודווקא משום שאין בה ממש, לכן הקב"ה מקנא! כמו שהקב"ה עונה למשה במדרש הראשון שהבאנו "יודע אני שאין בו ממש, אלא שלא יאמרו (ילמדו) לעשות עבודה זרה" (ראה הערה 2 לעיל). או כמו שהבאנו בהערה 4 ובהערה 6 לעיל. ועכ"פ, שים לב שמדרש זה מדבר בעבודה זרה בארץ ישראל. יש או אין בע"ז ממש, מי שרוצה לעבוד ע"ז, יעשה זאת בבקשה לא בתוך הפלטיין של המלך, לא בארץ ישראל: "יפנה מתוך שלי ויעשה עולם לעצמו". שים לב שהמדרש הוא בפרשת "כי תוליד בנים ובני בנים" שאנו קוראים בתשעה באב.

¹⁰ האם ניתן לחבר גם מדרש זה לרעיון שאין בעבודה זרה ממש? עבודה זרה היא דבר שטות שרק טיפשים מאמינים בו, ואי לכך אין סיבה שהקב"ה ישנה סדרי בראשית בגללה. או שמא מדובר כאן ברעיון שונה. ראה המשך הויכוח במשנה שם: "אמרו להן: אם כן, יאבד דבר שאין צורך לעולם בו, ויניח דבר שצורך העולם בו! אמרו להן: אף אנו מחזיקין ידי עובדיהן של אלו, שאומרים: תדעו שהן אלוהות שהרי הן לא בטלו". זאת אומרת שאילו היה הקב"ה מבטל את אותם עצמים שאין בהם צורך ומשאיר רק את העצמים שיש בהם צורך, אכן יכלו עובדי עבודה זרה לטעון שיש בה ממש. מעין טענותיו של רבן גמליאל בוויכוחו עם הפילוסוף במכילתא לעיל. שוב ושוב אנו חוזרים לרמב"ם שבתחילת הלכות עבודת כוכבים פרק א הלכה א, איך התחילה עבודה זרה: "בימי אנוש טעו בני האדם טעות גדול ונבערה עצת חכמי אותו הדור ואנוש עצמו מן הטועים היה, וזו היתה טעותם, אמרו הואיל והא-להים ברא כוכבים אלו וגלגלים להנהיג את העולם ונתנם במרום וחלק להם כבוד והם שמשים המשמשים לפניו ראויין הם לשבחם ולפארם ולחלוק להם כבוד, וזהו רצון האל ברוך הוא לגדל ולכבד מי שגדלו וכבודו, כמו שהמלך רוצה לכבד העומדים לפניו וזהו כבודו של מלך, כיון שעלה דבר זה על לבם התחילו לבנות לכוכבים היכלות ולהקריב

איכה רבה פתיחתא, סוף סימן כד

... באותה שעה קפצה רחל אמנו לפני הקב"ה ואמרה: ... ומה אני שאני בשר ודם עפר ואפר לא קנאתי לצרה שלי [לאה] ולא הוצאתיה לבושה ולחרפה, ואתה מלך חי וקיים רחמן, מפני מה קנאת לעיני שאין בה ממש והגלית בני, ונהרגו בחרב, ועשו אויבים בהם כרצונם! מיד נתגלגלו רחמיו של הקב"ה ואמר: בשבילך רחל אני מחזיר את ישראל למקומן.¹¹

שמות רבה פרשה טו סימן יז

... ונשבע להם שכשם שפדה אותנו ממצרים, כך הוא יפדה אותנו מאדום. ולא עוד אלא שיהיו גדולי העם רואין קטן מישראל ומתאווין לכרוע לפניו בשביל השם, שכתוב על כל אחד ואחד, שנאמר: "כֹּה אָמַר ה' גֹּאֲלֵי יִשְׂרָאֵל קְדוֹשׁוֹ לְבֹזָה נֶפֶשׁ לְמַתְעֵב גּוֹי לְעֶבֶד מְשָׁלִים מְלָכִים יִרְאוּ וְקָמוּ שָׁרִים וְיִשְׁתַּחֲווּ לְמַעַן ה' אֲשֶׁר נֶאֱמָן קִדְשׁ יִשְׂרָאֵל וַיִּבְחָרְךָ:" (ישעיה מט ז).¹²

משל לעץ נאה שהיה נתון בבית המרחץ, נכנס פרופסיטוס¹³ לרחוץ הוא וכל עבדיו ודישו את העץ. וכן הפגאנים¹⁴ וכן כל אחד ואחד מהן (מתאווים לפסוע לפניו). לאחר ימים שלח פרוטומי¹⁵ שלו לאותה מדינה, שיעשה לו איקונין, ולא מצאו עץ חוץ מאותו שהיה במרחץ. אמרו האומנים לשלטון: אם מבקש אתה להעמיד האיקונין, הבא את העץ שיש במרחץ שאין לך טוב ממנו. הביאוהו ותקנו אותו כראוי ונתנהו ביד צייר וצייר את האיקונין עליו והעמידה בתוך הפלטין. בא השלטון וכרע לפניו וכן דוכוס וכן אפרכוס וכן הפרופוסיטון וכן הלגיונות וכן דימוס וכן כולם. אמרו להן אותן האומנים: אתמול הייתם מדיישים את העץ הזה במרחץ, ועכשיו אתם משתחווים לפניו? אמרו להם: אין אנו כורעים לפניו בשבילו אלא בשביל פרוטומי של מלך שהיא חקוקה עליו.¹⁶

כך אומרים אנשי המלכים: עד עכשיו היינו עושים בישראל מה שאי אפשר, שנאמר: "לבזה נפש למתעב גוי" ועכשיו לישראל אנו משתחווים? אומר להן הקב"ה: הן, בשביל שמי שכתוב עליהם, שנאמר: "למען ה' אשר נאמן". וכן משה אומר: "וראו כל עמי הארץ כי שם ה' נקרא עליך ויראו ממך" (דברים כח י).¹⁷

להן קרבנות ולשבחם ולפארם בדברים ולהשתחוות למולם כדי להשיג רצון הבורא בדעתם הרעה, וזה היה עיקר עבודת כוכבים, וכן היו אומרים עובדיה היודעים עיקרה, לא שהן אומרים שאין שם אלוה אלא כוכב זה, הוא שירמיהו אומר מי לא ייראך מלך הגוים כי לך יאתה כי בכל חכמי הגוים ובכל מלכותם מאין כמוך ובאחת יבערו ויכסלו מוסר הבלים עץ הוא, כלומר הכל יודעים שאתה הוא לבדך אבל טעותם וכסילותם שמדמים שזה ההבל רצונך הוא". עבודה זרה התחילה מדבר שיש בו ממש והתגלגלה במרוצת הדורות למה שהתגלגלה.

¹¹ ראה מדרש נפלא זה שם בפתיחה לאיכה רבה! רחל מצליחה לעורר את רחמי הקב"ה היכן שהאבות, משה, ירמיהו וכל האחרים לא הצליחו. על מה אתה כועס? היא אומרת. במי או במה אתה מקנא? אני בשר ודם התגברתי על יצר הקנאה שבי ואתה, מלך חי וקיים, א-ל רם ונשא, לא תעשה כן? לצד הרגש הברור, הצלחתה של רחל מבוססת על חזרה לטענתו של משה: "אין בה ממש" ! אז בסופו של דבר, הטיעון שעבודה זרה אין בה ממש היא טענה רציונאלית פילוסופית או רגשית אמוציונלית? האם זו "טענה שיש בה ממש"?

¹² המדרש שם מתאר את תקוות העם לגאולה מאדום (רומא) בהסתמך על גאולת מצרים ומתאר איך לעתיד לבוא כל גדולי מלכויות הגוים ישתחוו לפני כל אחד ואחת מישראל כי שם ה' נקרא עליו. ראה שם במדרש איך הכל מתחיל מהציווי "החודש הזה לכם" שבתחילת פרק יב בספר שמות. אבל כאן עושה המדרש תפנית מאד מפתיעה למשל המתאר את העולם הפגאני באופן שאולי לא היינו מצפים לו.

¹³ נציב, מושל Praepositus.

¹⁴ האנשים הפשוטים, ההדיוטות.

¹⁵ פסל דמות ראש אדם וחלק עליו של החזה. מי שלח? כנראה מושל גבוה יותר.

¹⁶ ראה גם בהמשך המדרש שם בסימן כב על המחצב מול הנחצב והטבלה מול הצורה. עבודה זרה היא באיקונין, בסמל ולא בחומר. כנגד דברי ישעיהו הנביא המזלזל בעבודת כוכבים שלוקחת עצם מטריאלי ועושה ממנו אלוהות: "חֲצִיזוֹ שֶׁרַף בְּמוֹ אֵשׁ עַל חֲצִיזוֹ בְּשֶׁר יִצְלָה צְלִי וְיִשְׁבַּע אֵף יָחַם וַיֹּאמֶר הָאֵח חֲמוּתִי רְאִיתִי אֹר: וּשְׂאֲרִיתוֹ לְאֵל עֲשֵׂה לְפָסְלוֹ יִסְגֹּד לוֹ וְיִשְׁתַּחֲוּ וַיִּתְפַּלֵּל אֵלָיו וַיֹּאמֶר הַצִּילֵנִי כִּי אֵלֵי אָתָּה ... וְלֹא יִשָּׁב אֵל לְבוֹ וְלֹא דַעַת וְלֹא תְבוּנָה לְאִמֵּר חֲצִיזוֹ שֶׁרַפְתִּי בְּמוֹ אֵשׁ וְאֵף אֶפִּיתִי עַל גְּחִלּוֹ לָחֵם אֲצַלָּה בְּשֶׁר וְאִכְלוּ וַיִּתְרוּ לְתוֹעֵבָה אֲעֲשֶׂה לְבוֹל עֵץ אֲסָגוֹד" (ישעיהו פרק מד טז-יט, ראה כל התיאור הציווי שם), במעין תמונת ראי לדברים אלה, מציג מדרש זה עמדה הפוכה, שיש בה כמעט סניגוריה על עבודת כוכבים! נראה שמדרש זה מצטרף לשורה של מדרשים שראינו במקומות אחרים, המייצגים גישה מעמדה של כוח של חז"ל והאמונה המונותיאיסטית, כלפי העולם הפגאני ההולך ושוקע וכבר אין בו סכנה ותחרות של ממש. אין בו ממש. מה שגורם לישעיהו בבית ראשון לעמוד ולזעוק, כבר לא גורם להתרגשות בבית שני.

¹⁷ ושוב החזרה המפתיעה לאנלוגיה של האיקונין (פרוטומי) של עבודה זרה עם שם ה' שייקרא בראש כל אחד ואחת מישראל לעתיד לבוא. מה גדול ומפתיע ממי, המשל או הנמשל?

שבת שלום
מחלקי המים